

LUND UNIVERSITY

Föreläsningar om förlag : gränser mellan produktion och förmedling i den svenska bokvärlden, 1600-tal till idag

Lundblad, Kristina

Published in:
Biblis

2016

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Lundblad, K. (2016). Föreläsningar om förlag : gränser mellan produktion och förmedling i den svenska bokvärlden, 1600-tal till idag. *Biblis*, (72), 3-11.

Total number of authors:
1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Föreställningar om förlag

Gränser mellan produktion och förmedling i den svenska bokvärlden, 1600-tal till idag

I sin *Den svenska förlagsbokhandelns historia*, skriver Henrik Schück apropå en av Sveriges allra första tryckare, verksam på 1490-talet, att ”Fabri tycks emellertid icke hava varit blott boktryckare åt andra förläggare, utan även själv börjat en förlagsverksamhet, som röjer en viss afärsblick”.¹ Till Henrik Schück måste alla som behandlar äldre, svensk bokhistoria förhålla sig och redan genom huvudordet i titeln på sitt inflytelserika, historiska översiktsverk – *förlagsbokhandel* – etablerade han ett perspektiv som sedan kommit att i hög grad dominera synen på omständigheterna kring bokproduktion och bokutgivning i äldre tid, nämligen just förlagsperspektivet.

Utgångspunkten för föreliggande artikel är begreppen *upplägga*, *bekosta* och *förlägga* och det övergripande temat relationen mellan produktion och förmedling. Syftet är att problematisera det förhållandet att specifika ordningar – exempelvis hur bokutgivning finansieras och vad som krävs för att betraktas som förläggare eller författare – ofta framstår som bestämda och naturliga medan de egentligen snarare är tillfälliga arrangemang betingade av sin tids samhällliga struktur. Begreppen och orden är viktiga och jag visar hur användningen av dem speglar förändringar av praktiker och uppfattningar inom det jag kallar *bokvärlden*, men det är inte den semantiska analysen som är målet utan transformationsprocessen och dess resultat. Därför förhåller jag mig inte till begreppshistorien och dess teoretisk-metodologiska terminologi.

Mitt teoretiska perspektiv ansluter istället till Mary Pooveys historiska epistemologi där

upprättandet av skilda domäner och institutioner – det vill säga av ”entiteter [exempelvis ”bokmarknad” och ”förlag”] som har tydliga gränser [bokmarknaden sysslar inte med kläder] och regler [upphovsrätt, förlagskontrakt och dylikt] och där ojämlika förhållanden kodifieras och genom upprepning efterhand naturaliseras och framstår som självklara [exempelvis att man i modern tid inte uppfattas som en riktig författare om man gett ut sin bok själv]” – beskrivs som resultat av transformationsprocesser.² Poovey har i sin forskning bland annat visat hur idén om ”a social body”, befolkningen som social och samhällelig entitet och massa, formerades i det viktoriaiska Storbritannien, hur ”fakta” utvecklades till det moderna samhällets mest favoriserade kunskapsform och hur skilda föreställningar om *värde* formerades genom en successiv distinktion under 1700- och 1800-talen mellan texter och skrivande om ekonomi, å ena sidan, och om fiktiva skeenden, å den andra – en process som bland annat bidrog till formerandet av disciplinerna ekonomi och litteraturhistoria (literary studies).³

Med ”bokvärld” åsyftar jag alla fält, verksamheter och uppfattningar som har med böcker att göra – författare, texter, litteratur, tryckare, förläggare, läsare med mera, samt synen på dem, motsägelsefullheterna och den ständiga förändrigheten i det hela – samtidigt som jag undviker att genom begreppet slå fast att ett visst fenomen nödvändigtvis har med exempelvis marknad (bokmarknaden) eller litteratur (det litterära kretsloppet, litteraturens samhälle) att skaffa.⁴

Jag gör nedslag och hämtar exempel från 1600-talet till idag och den historiska förenkling som följer av det långa tidsspännet motiveras av möjligheten att skissera de grova dragen i en månghundraårig transformationsprocess. Mitt primärmaterial består av till Kansliakademien inkomna skrivelser rörande trycket, material ur Svenska Akademiens Ordboks arkiv, förlags-historisk forskningslitteratur samt de svenska forskningsbibliotekens samkatalog Libris. Artikeln ingår i en större studie och presenterar ramverket för frågor jag hoppas kunna behandla i större detalj i ett annat sammanhang.

Upplägga

1642 förhör sig den nyligen grundade akademien i Åbo om möjligheten att få hjälp med att lösa de problem som det nyinrättade tryckeriet lider av:

Aldenstundh trycket, som hijt öfuer nu i höst anko(m)met är, förslår ganska ringa, ty man icke öfuer ½ ark af ena handa stijlo i sender kan vplägga, befrågar sigh Rector Magnificans, om Senatus kan betänckia någon medel, huar igenom det kunde något förmehras.⁵

Tryckaren i Åbo har uppenbarligen försetts med ett så litet förråd av stil, alltså av blytyper att sätta text med, att det endast räcker till att *upplägga* ett halvt ark åt gången med ett och samma typsnitt. Verbet *upplägga* betecknar alltså det vi idag kallar *sätta*, det vill säga att sammanfoga lösa blytyper till tryckbara sats.

Storheten i den uppfinning som tillskrivs Gutenberg var inte tryckpressen utan den lösa trycktypen, bokstavsstämpeln med vars hjälp texter effektivt kunde massproduceras genom att man göt stora uppsättningar av alfabeten och andra nödvändiga tecken, sammanfogade dessa till texter och kopierade upp dem i upplagor genom tryckning. Att sätta en text var en högt specialiserad konst som krävde lång träning och speciell, dyrbar och ofta svåråtkomlig utrustning. Det var ett långsamt arbete – man har beräknat att en sätare kunde sätta två till fyra sidor per dag – och i ett samhälle där tryckta texter fortfarande var något mycket ovanligt måste själva förvandlingen av den unika handskriften med sina individuella särdrag till den tryckta och mångfaldiga sidan med sin mekaniska skrift av regelmässiga

bokstavsformer ha uppfattats som betydligt mer anmärkningsvärd än den kom att göra när tryckkulturen etablerats som ett normaltillstånd.⁶

Tydligare än vårt *sätta* pekar verbet *upplägga* på själva den praktiska handlingen att lägga upp blytyperna, att lägga upp texten så att man kan trycka den eller, som det ofta heter i äldre texter, *avtrycka* den, ett ord som mer direkt än *trycka* relaterar till själva blytsatsen. I en handling från 1701 som rör Johan Henrik Werners ansökan om ställningen som Uppsala universitets boktryckare framgår det att Werner förband sig att införskaffa de stilar som behövdes ”till akademiske werks uppläggande och aftryckande”.⁷ Den materiella utrustningen och det tekniska kunnandet var en förutsättning för bokutgivningen.

Äldre texters noteringar om *uppläggnings* kan alltså syfta på själva sättningstekniken och, om man så vill, förvandlingskonsten men de flesta känner kanske främst igen ordet *upplägga* som ett slags synonym till *utgiva*, vilket i sin tur ofta används som en synonym till *förlägga*. I de svenska forskningsbibliotekens katalogiserade samlingar finns omkring elva hundra utgåvor, från 1605 och in på 1840-talet, där orden *vplagd*, *vplagdh*, *upplagd*, *upplagdt* eller *upplagd* förekommer på titelsidan eller i inlagans slut. I en utgåva av *Nya Testamentet* från 1605 heter det exempelvis att boken är ”vplagdh och bekostat aff Bengt Nilsson, borgemestare j Nyköpingh”.⁸ Här ska ”upplagdh aff” inte förstås som att borgmästaren själv stått vid kasten och satt texten, det har tryckaren Anundh Oluffson eller någon av hans sätare gjort. Istället ska formuleringen tolkas som att Nilsson initierat tillverkningen av boken och därmed dess utgivning.

N.T.-utgåvan från 1605 utgör det tidigaste be-lägget i *Svenska Akademiens Ordbok* för användning av ordet *upplägga* i samband med böcker.⁹ De efterforskningar jag gjort i SAOB:s arkiv och annat material visar att *upplägga* användes som synonymt med *sätta* åtminstone in på 1700-talets mitt men att innebörden redan från tidigt 1600-tal, eller kanske tidigare, utvidgas till *utge*.¹⁰ Betydelseförskjutningen kan ha skett genom konstruktionen ”upplägga på/av trycket” vilken möjligen i sin tur kan ha uppstått genom en förändring av uttrycket ”upplägga och avtrycka”. I en text från 1617 heter det ”Så wele wij medh thet förste på trycket låtha upplägga samma ord-

ningh” och 1638 skriver man ”Öfwer den Finska Biblians oppleggiande aff trycket, will H. K. M:t nådigt försorg bära”.¹¹ Går man fram till 1700-talet har ledet ”på/av trycket” ofta fallit bort: ”Boktryckaren ... Momma sade sig wela å nyo upläggga denna korta Tractaten” heter det 1738 och 1746 skriver Celsius att ”Det Catholska Presterskapet ... hafva dock icke kunnat hindra, at ju boken [dvs. om Gustav Vasa] öfveralt blifvit läst, berömd, och flera gånger uplagd”.¹²

Kopplingen till trycket försvagas alltså efterhand, och innebörden ”sätta” försvinner helt. När Lagerbring 1769 skriver att det är ”skada, at Havamal ännu intet blifwet helt och hållit med en skicklig öfversättning uplagdt” kan man förmoda att betoningen ligger på *utge*.¹³ Och när vi kommer in på 1800-talet, och ordet *förläggare* börjat närma sig den innebörd det har idag, kan *upplägga* i ett uttalande som det följande ganska bestämt tolkas som helt synonymt med *utge*: ”en förläggare i hufvudstaden var [...] så fast öfvertygad om verkets [...] främmande ursprung, att han på denna grund vägrade att upplägga det-samma” (1835).¹⁴

Betydelseförskjutningen framgår också tydligt vid en jämförelse mellan SAOB:s förklaring av ordet – ”(låta trycka o.) utgiva; äv.: trycka” – och förklaringen i Samuel Schultzes *Ordbok* från omkring 1755 som lyder ”Låta trycka, låta utgå genom tryck [...] Han uplägger många böcker.. Upplägga en bok å nyo”. 1755 förekommer inte *utgiva* alls, i SAOB har det blivit förklarings huvudord.¹⁵

Tendensen i förändringen av innebörden i *upplägga* under perioden 1600-tal till 1800-tal kan tolkas som en återspeglning av tryckkulturens successiva etablering. Transformationer äger, som Poovey påpekat, rum på både representationsnivå och på materiell nivå och i takt med att trycktekniken sprids och trycket naturaliseras förskjuts fokus från själva produktionen till den kulturella nivån i den nya kommunikationskultur tekniken möjliggör.¹⁶ Betoningen på förmedlingsledet, på utgivandet ökar successivt innan *upplägga* helt faller ur språkbruket och ersätts av *utge*.

Ett mycket viktigt och med *uppläggas* tidiga innebörd *sätta* direkt relaterad ord lever dock kvar, nämligen ordet *upplaga*. Som bibliografisk term betecknar *upplaga* de exemplar som är tryckta från samma sats eller sättning. En utgåva består av de exemplar som trycks vid ett och

samma tillfälle, och om satsen står kvar – s.k. stående sats – och man senare trycker nya exemplar blir det en andra tryckning (utgåva) av samma upplaga. Gör man däremot en ny sättning eller ändrar i den första sättningen, ja, då får man också en ny upplaga.

Bekosta

De historiska omständigheterna kring begreppet *utge*, när och hur det dyker upp i samband med böcker, finns det inte utrymme att gå in på här men man kan konstatera att det i modern tid ofta används som synonymt med *förlägga*. Ordet *förlägga* betecknar ursprungligen, och en bra bit in på 1800-talet, förskott av pengar eller material som produktionsekonomisk modell. *Upplägga* kommer som vi sett att efterhand bli synonymt med *utge*, men har för den sakens skull till en början inte någon koppling till den ekonomiska aspekten. På den tidigare citerade titelsidan till N.T.-utgåvan från 1605 är utgivningsinitiativet och det ekonomiska ansvaret angivet som separata företeelser: ”vpplagd och bekostat aff Bengt Nilsson, borgemestare j Nyköpingh”. Det är bekostandet, det ekonomiska ansvaret, som i modern tid kommer att bli den avgörande faktorn i definitionen av förlag och förläggare.

Liksom i nutida språkbruk har *bekosta* i äldre tid vid sidan om den så att säga neutrala betydelsen ”bestrida/stå för kostnaderna eller utgifterna för något” vanligen också haft innebörden ”kosta på”, ett uttryck som antyder en gest av generositet och välvilja och som liksom riktar strålkastarljuset mot den som betalar snarare än mot det som betalas. Ett belysande exempel är meningen ”Then som thenna Kyrkomålning bekåstat, hafwer i samma Kyrkiofenster ... låtit vthsättia sitt wapn” från 1710.¹⁷ Här framkommer det att generositet ibland har ett pris och kan rymma ett moment av egenintresse. I bokvärlden motsvaras blyfönstrets vapensköld av tryckta vapensköldar och/eller dedikationer till den mecenat som betalat författaren och/eller tillverkningen av boken. Men man kan också uppfatta titelsidans uppgifter om bekostnad som ett uttryck för den blandning av penning- och symbolekonomi som kunde ligga bakom fenomenet *att låta tillverka en prestigefylld artefakt*, eller *att sprida uppbygglig eller nyttig information*. Då författaren själv stått för

kostnaderna, alltså agerat förläggare åt sina egna texter, tyder valet att ange detta på att bekostandet var något man ville påtala.

Även när ordet *bekosta* fungerar som neutral information om vem som betalat utgivningen, speglar ordet en annan bokvärld och en annan ekonomi än den industrikapitalistiska och post-industriella där bestridandet av kostnader och utgifter i samband med utgivningen av böcker utvecklats till en egen profession – förläggarens. I dessa senare ordningar skulle man aldrig formulera det som att Bonniers bekostade utgivningen av Paul Austers *Vinterdagbok* eller att Haruki Murakamis *Fågeln som vrider upp världen* gavs ut på bekostnad av Norstedts. Dels skulle sådana uttryck ha förskjutit fokus från den moderne förläggarens symboliskt viktigaste aktivitet – att välja rätt författare och texter för sin utgivning, en aktivitet som hänger ihop med gott litterärt omdöme – dels skulle det ha exponerat författarens beroendeförhållande till förläggaren på ett för författaren ofördelaktigt sätt och dolt det faktum att förläggaren också är beroende av författaren. Det ligger överhuvudtaget varken i förläggarens eller författarens intresse att i själva boken, på titelsidan eller någon annanstans, alls beröra frågan om ekonomi.¹⁸ Den estetikens symbolekonomi som, först i sakta mak och med industrialiseringen i allt snabbare takt, utvecklats parallellt med att penningekonomi växte fram som en egen domän med egna värden, institutioner och begrepp, bygger på en separation från penningen. Separationen är för båda parter i hög grad simulerad – kapitalismens ekonomiska tillväxt är beroende av bytesvärdet hos varor och här spelar estetik en central roll och att Konsten och dess intressenter också opererar i en värld av pengar är en självklarhet – men den är avgörande för etableringen av föreställningen om det intresselösa, om estetikens och konstens autonomi.¹⁹ Thomas Carlyles beskrivning av det moderna förlaget som en kombination av ”börs och katedral” ringar in den tveeggade karaktären och har citerats många gånger.²⁰

Förekomsten av information om betalningsansvar i böcker skulle i detta perspektiv kunna uppfattas som en indikation på huruvida det är produktionen eller förmedlingen som har betingat högst kulturellt värde vid tidpunkten för utgivningen. Ordet *bekosta* förekommer som mest fre-

kvent i tryck från 1700-talet. Av de omkring 1600 utgåvor i Libris där ordet betecknar det ekonomiska ansvaret härrör cirka 75 procent från detta sekel och under 1800-talet minskar förekomsten successivt. Frågorna behöver undersökas närmre men redan nu går det att skönja att det moderna förlagsväsendet konstituerats som en distinkt domän genom en allt strängare gränsdragning mellan produktion och förmedling. Tryckaren, som i den tidigare ordningen stod i centrum, har förpassats till marginalen och förvandlingen av en text från manuskript (också om det inte längre är skrivet för hand) till tryck har kommit att framstå som något som kräver en förläggare. Att bekosta tillverkningen av en bok och explicit meddela detta i boken ifråga har successivt transformerats till en implicit del av en verksamhet som professionaliserats och blivit till ett yrke vilket utåt manifesteras som ett utövande av smakomdöme, litteraturuppodlingen och bildningsbefordran. I takt med den moderna bokmarknadens framväxt och den explosionsartade utgivningen från 1800-talets avslutande decennier och framåt är det litteraturen, själva utgivandet av den och fenomenet att bli utvald av en förläggare och genom utgivning sanktioneras som författare som genererar kulturellt värde. Gränsförflyttningarna samspelar också med förändringar inom skrivandets och texternas värld. Från romantiken och framåt omvandlade vissa författargrupperns anspråk på konstnärligt värde litteratur till en estetisk kategori, till *skönlitteratur*.²¹ Som ett resultat av detta, och av transformationsprocessens övriga skeenden, kom boken som sådan, liksom tillverkningen av den, att uppfattas som en efemär faktor, så efemär att företrädare för den förlagshistoriska forskningen kunnat hävda att ”[n]är man köper en bok, är det inte papperet och trycksvärtan och pärnarna man köper, det är innehållet. Allt annat är sekundärt” eller, i samma anda, ”[r]jont fysiskt har *boken* som produkt och handelsvara ingen materiell funktion”.²²

Föreställningen att ”innehållet” kan separeras från den materialitet som möjliggör dess förmedling spelar en viktig roll i legitimeringen av förlagets ”katedral-sida”. Det faktum att en handbok i gödselhantering kostar lika mycket som en hyllad poets diktsamling om de är tryckta på likadant papper och omfattar lika många sidor visar dock att det som förlag säljer snarare är böcker

än litteratur. Förlagens ”börs-sida” har emellertid med nödvändighet tonats ned för att främja förlagets och utgivningens kulturella värde.

Förlägga

”Förlag är et ord, som efter all min öfwertygelse, i sin werkan, lagt grund til den mesta nöd, som, både i förra och nyare tider, tryckt Bergslagen”, skriver Erik Fernow 1779 och 1791 diktar Bellman att ”hade Fredman blott förlag, sågs här i hvar ett hörn / En målad kannan med beslag, Och på dess lock en örn”.²³ Som framgår har ordet *förlag* tidigare i historien haft andra betydelser än den vi normalt lägger i ordet.²⁴ *Förlag* betecknade ofta ett förskott eller utlägg av pengar eller varor, det vill säga av det som är en förutsättning för produktion. I den tidigaste källa SAOB anger, *Konung Gustav den förstes registratur från 1548*, avses pengar: ”Thenne Saltpetter Siudere ... haffuer waritt her och begäredt Förlagh aff oss ock föregiffuitt, att han wille förskaffe oss en heell hoop Salpetter igen”.²⁵ I en källa från mitten av 1700-talet handlar det istället om varor. Källan omnämner en man som ”sonderade ... oss om vi wille gjöra förlag af skinn och silke, så wille han begynna at sy handskar”.²⁶ Uttrycket *ligga under förlag* var besläktat med uttrycket att *stå i skuld* och *förlag* har också, bland annat, kunnat betyda *kreditgivning*, *utlägg*, *tillgångar*, som i Bellman-citatet, samt *lager*, som i en ansökan från Carl Deleen till Kanslikollegium 1797:

Sedan Bokhandlaren Johan Dahl redan den 22 Maj detta år med döden afgått, och jag af des Arfvingar för en betydlig Summa tilhandlat mig hela des efterlemnade Förlag i Böcker, får hos Eder Excellence och höglofl. kongl. Collegium jag underdån-ödmjukast anhålla om vinnandet af Privilegium til Bokhandels drifvande här i Staden.²⁷

Den innebörd som helt dominerar bland det femtiotalet excerpter i SAOB:s arkiv som rör bokvärlden är dock den som har med *att stå för omkostnaderna för produktionen av något* att göra. Ett exempel hittar man i ett brev från Linné 1757: ”Voro desse brefven [dvs. Löflings brev till Linné under sin resa] på latin, behöfde de ingen *manum obstetricantem*, men som inom fäderneslandet få hafva gått in i denna Vettenskapen, lærer Uppläg-garen icke stort båta på förlaget, hvarföre han

borde understödjas”.²⁸ Fortfarande vid 1800-talets slut är *förlag* aktuellt som beteckning på en modell för produktionsfinansiering. ”[D]et förhållande att en näring drives på sådant sätt att en kapitalist lämnar råvaror åt en tillverkare samt övertager hans produktion”, lyder förklaringen till ”förlag” i en handbok i nationalekonomi publicerad 1891–1902.²⁹ Vid det laget var dock den process i full gång som skulle leda till våra dagars sätt att förstå ordet.

Det tidigaste belägget i SAOB för användning av ordet *förlag* i den bemärkelse det har idag är från 1906 och kommer från *Uppfinningarnas bok* där *förlag* definieras som ”affär som sysslar med utgivandet av böcker o.d.”.³⁰ Användningen har, som SAOB förklarar och som framgått ovan, utvecklats ur uttrycket att *en bok är utkommen på eller med någons förlag* och det tidigaste belägget för detta bruk kommer från Schultzes ordbok, ca 1755, där exemplet lyder ”Dänna bok är utkåmmen på dän mannens förlag”.³¹

När man under 1700-talet, och en stor del av 1800-talet, sa att ”denna bok är utkommen på NNs förlag” menade man dock inte att NN *hade* ett förlag eller att han eller hon *var* förläggare i vår mening. Ordet *förlag* avsåg inte en affärsverksamhet eller rörelse som sådan utan betecknade den ekonomiska ansträngningen. Söker man efter den successiva begränsningen av ordets innebörd för att finna den punkt där man med *förlag* och *förläggare* förstår orden som vi förstår dem idag, utan bibetydelser, får man söka sig in på 1900-talet. Att i detalj följa den processen låter sig inte göras här men några viktiga steg i förändringsprocessen ska nämnas.

En helt avgörande faktor i formeringen av förlaget som en tydligt avgränsad institution i den moderna bokvärlden var utvecklingen av den ekonomiska struktur som låg i den fria marknadens genomslag och som kom med det man för enkelhetens skull brukar kalla industrialiseringen. Till det som betecknar en fri marknad i modern mening hör bland annat genomförd penningekonomi, fri konkurrens, etableringsfrihet och att människor arbetar för en lön.³² Att marknaden dessutom är så pass stor att man kan leva på att enbart förlägga böcker är givetvis också en förutsättning. När det gäller Sverige anses vanligen den industriella omvandlingen ha inletts under 1870-talet.

Av stor betydelse för utvecklingen av förlagsväsendet var också bildandet av Svenska Förlagsföreningen 1843. Föreningen bytte 1853 namn till Svenska Bokförläggareföreningen och namnbytet vittnar om den konsolideringsverksamhet som var föreningens syfte men det speglar också den pågående omvandlingen av begreppet *förlag* och föreställningar och praktiker som var knutna till det.³³ I en svensk förening för *förlag* kunde i princip alla möjliga näringsidkare ingå, men med en förening för *bokförläggare* upprätade man en begreppsmässig gräns mot andra näringsfält och etablerade beteckningen på den yrkesgrupp föreningen var till för. Intressant nog tycks det dock ibland ha dröjt länge innan föreningens medlemmar själva kallade sig förläggare. Ofta fortfor man att benämna sig boktryckare eller bokhandlare och *förlagsbokhandel* var länge gångbart som en synonym till *förlagsväsen*.³⁴

Så dras gränserna upp

Huvudsyftet med Svenska Bokförläggareföreningen var att utveckla bokhandeln, återförsäljningsledet, till en specialiserad profession. Det professionella förläggandet var beroende av en ordentlig bokhandel och man ville bli av med den bokhandel som bedrevs vid sidan av andra verksamheter, av bokbindare, lanthandlare, skollärare med flera. Dessa icke-specialiserade bokhandlare motsvarades inom bokutgivningen av så kallade privatförläggare och självförläggande författare, grupper som fortfarande vid mitten av 1800-talet utgjorde en stor andel av de svenska förläggarna. I en beräkning från 1854 är omkring 70 av 161 förläggare privatförläggare.³⁵ Sven Rinman beskriver i sin historik över Svenska Bokförläggareföreningen privatförläggarna och de självförläggande författarna som "primitiva inslag i den svenska bokförläggarvärlden" och hänvisar till Henrik Reuter Dahl som redan 1841 kritiserade "hela detta system eller brist på system".³⁶ Reuter Dahl hävdade bland annat att de svenska författarna i hans samtid "vilja i allmänhet sjelfve vara förläggare, för att erhålla all den vinst, som deras arbeten kunna gifva, och göra derigenom både sig sjelfve och literaturen en icke så ringa skada".³⁷

Rinmans omdöme om det tidiga 1800-talets självförläggande författare och privatförläggare är anakronistiskt på ungefär samma sätt som när

Henrik Schüeck och andra kallar de tidiga tryckarna för förläggare. Uppfattningarna låter ana att den roll och betydelse förlag och förläggande kommit att få i modern tid, som också är den tid då förlagshistorien skrivits, i så hög grad impregnerat förståelsen av relationerna mellan böcker och litteratur, författare, tryckare och betalare att man inte kunnat frigöra sig från den egna samtidens perspektiv.

I Schüecks fall kan en förklaring vara att hans studie över "förlagsbokhandelns historia" skrevs på beställning av P.A. Norstedt & Söner som 1923 firade sitt 100-årsjubileum. Under decennierna kring sekelskiftet 1900 började det *kulturella* värdet av teknisk produktion att kraftigt försvagas till förmån för affärsidkandets, förmedlingens och den symboliska produktionens betydelse. Aktiebolagsformens, börsens och bankernas växande betydelse, professionaliseringen av reklam- och marknadsföringsverksamheter och den explosionsartade framväxten av varumärken är några av uttrycken för detta. Det skulle därför ha varit betecknande för sin tid att Norstedts till sitt jubileumsfirande ville lyfta fram förlagsverksamheten och inte tryckeriverksamheten, trots att Norstedts startat som ett renodlat tryckeri och därtill var det kungliga boktryckeriet, och trots att drygt 80 procent av Schüecks studie handlar om tiden före 1810 och att endast få sidor ägnas 1800-talets avslutande decennier, den tid då den moderna förlags- och förläggartypen etableras och bokförläggande alltså blir en enskild och specialiserad profession.³⁸

Värdeförskjutningen från produktionen av det konkreta till produktionen av det abstrakta, som jag här försökt spåra, rörde sig om en generell utveckling förbunden med den expanderande kapitalistiska moderniteten, och ledde till ett växande och så småningom ensidigt fokuserande på förmedlingen av produkterna, på efterfrågestimulation och identitetsbyggande kring varor som någon trots allt måste ha tillverkat. Vem denne någon var skulle dock, med hantverkssamhällets övergång i industrisamhälle, allt färre personer komma att ha kännedom om och i våra dagar aktualiseras frågan nästan enbart när förhållandena inom produktionen når så skandalösa former att fabriksarbetare begår självmord eller dör under nedstörtade rasmassor.³⁹ Precis som vi inte vet vem som tillverkat våra mobiltelefoner

eller sytt våra kläder, men är högst medvetna om vilket märke, företag och designer som ligger bakom dem, finns det knappast någon idag som kan nämna namnet på ett samtida tryckeri, för att inte tala om en samtida tryckare – en idag helt avpersonifierad yrkeskår, medan de allra flesta kan namnge åtminstone ett par kända förläggare, för att inte tala om förlag.

Vad är det då förläggaren producerar? Det är inte texter, för de tillverkas av författare, och det är inte böcker, för de tillverkas av tryckerier. När tryckare före 1800-talets mitt agerade ”förläggare”, så betydde det i praktiken att de tryckte en upplaga av en bok utan att ha en beställning på den. Vid denna tid var det ovanligt att producera på spekulering – det är exempelvis osannolikt att en möbelsnickare före det sena 1800-talet skulle ha tillverkat ett större antal stolar utan att någon beställt dem. Så småningom, med industrialiseringen, blir tillverkning på spekulering och utan beställning dock det normala men det gör inte att man kallar sko-, möbel-, bil- och alla andra fabrikanter för förläggare, en benämning som ursprungligen, och under största delen av sin förekomst, avsett den som betalar produktion – vilken produktion som helst – i förskott och spekulationsssyfte. Man kallar dem för skofabrikanter, biltillverkare och så vidare.

Tryckarna hörde till de tidigaste massproducerande tillverkarna och de kallade sig tryckare också när de tillverkade böcker på egen bekostnad. Först med den ordning som växer fram från 1800-talets senare decennier, utkristalliseras förläggandet till en egen och specialiserad profession och *förläggare* etableras som yrkesidentitet. Verksamheten handlar i grund och botten om *förmedling* – förmedling mellan författare, tryckerier, bokhandel och läsare. Av Bo Peterson har den, i Escarpits efterföljd, karaktäriserats med verben *välja* och *sälja*. Escarpit själv talar om välja, tillverka och distribuera vilket är märkligt eftersom avsaknaden av egen produktion är betecknande för den moderne förläggaren som inte trycker böcker utan *låter* trycka dem.⁴⁰ Distributionen köps också normalt in och återförsäljning sköts av andra yrkesgrupper, så de verb som verkligen betecknar verksamheten är snarast *betala* och *välja*, och *betala* (i förskott) är, som framgått, just vad *förlägga* ursprungligen betydde.⁴¹

Att kunna betala för den produktion och dis-

tribution som någon annan utför är en förutsättning för att kunna välja och väljandet en nödvändig följd av kostnaderna. Att betalningsfunktionen fått en så avgörande kulturell betydelse har att göra med att det alltid varit dyrt att få en text satt, tryckt och bunden. Distributionen av upplagan har också varit kostnadskrävande om spridningen ska bli effektiv. Den ekonomiska risk utgivningen innebär tvingar fram ett urval. Texterna i urvalet måste fungera på ett sådant sätt att det ekonomiska systemet fungerar varför förmågan att välja rätt texter blir viktig. Förläggarens betalningsfunktion ligger på detta sätt till grund för den konsekutionsmakt man gärna lyfter fram när man talar om den moderne förläggarens betydelse i samhällskulturen.⁴² Estetiken får sin plats i kalkylen men dess värde måste göra skäl för sig i förlagets balansräkning.

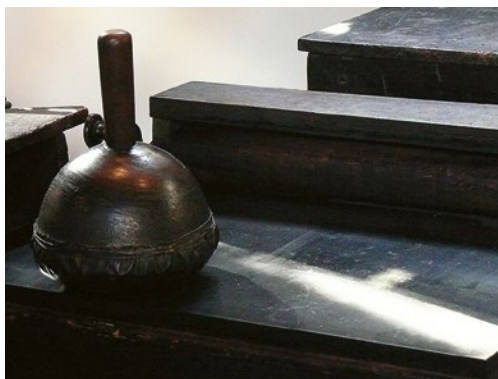
På samma sätt måste förlaget som fenomen göra skäl för sig i kulturen. Rent ontologiskt behövs ju inte förlag och förläggare för att författare, böcker och litteratur ska existera. Egenskapen att som författare eller bok vara utgiven på ett förlag är en *accidens*, det vill säga något som, ontologiskt sett, inte ligger i sakens natur, inte är definierande. När man betraktar bokhistorien i ett längre perspektiv ser man emellertid att det som sker med etableringen av den moderne förläggaren är att egenskapen ”förlagsutgiven” manifesteras som en *essens*, alltså som en egenskap som är nödvändig för att en författare ska vara en författare och, nära nog, en bok en bok.

Förhållandet ger förlaget tolkningsföreträde och en betydelsefull maktposition och ordningen bekräftas av det faktum att fenomenet självförläggande har ett så lågt kulturellt värde att det diskvalificerar den som skrivit en text och gett ut den ”på eget förlag” från att överhuvudtaget betraktas som författare.⁴³ Det leder oss också till ett möjligt svar på den tidigare ställda frågan: Förläggare producerar inte texter (det gör författaren), de producerar inte böcker (det gör tryckaren) – de producerar författare. Betalningsfunktionen sanktionerar förläggarens makt att välja, urvalet sanktionerar förläggarens position, den skrivandes rätt att kalla sig författare och textens förvandling till bok och därmed till en entitet i det vi kallar litteraturen.

Bokvärlden har alltid hängt samman med den större världen, och det är först när tingens ord-

ning förändrats som de begrepp med vars hjälp tingen representeras får nya innebörder. När man verkligen kan börja försörja sig som bokförläggare kommer det professionella att framstå som en essentiell egenskap i förläggandet på motsvarande sätt som ”förlagsutgiven” uppfattas som en nödvändig egenskap för att en författare ska vara en författare. Självförläggandet och privatförläggandet kan därmed sorteras ut och betraktas som just ”primitivt”, som ett slags låtsasförläggande. Så dras gränserna upp och, med Mary Pooveys formulering, ”ur det som en gång framstått som ett odifferentierat flöde av praktiker och idéer skapas nya och mer specialiserade konceptuella – eller föreställda – entiteter”.⁴⁴

Ett annat exempel på ett ord och begrepp som fått en ny innebörd till följd av transformationer i tingens ordning är *upplägga*. Att *lägga upp en text* har som vi sett betytt att *sätta* den, att *låta trycka* den och att *utge* den. Idag betyder det att *publicera den på internet*. Jag har i denna artikel velat undersöka och visa på några av ingredienserna i de historiska förlopp som lett fram till samtidens föreställningar om relationen mellan produktion och förmedling i bokvärlden. Den tryckta pappersbokens tekniska och materiella natur spelar en viktig roll i denna relation. Med den digitala tekniken har förutsättningarna förändrats helt och nya gränsflyttningar är med största sannolikhet att vänta.

NOTER

1. Henrik Schück, *Den svenska förlagsbokhandelns historia* (med varianttiteln *Festskrift författad av Henrik Schück på uppdrag av P. A. Norstedt & Söner i anledning av dess 100-årsjubileum nittonhundratjugotre*) (Stockholm: Norstedt), del 1, s. 39.

2. Mary Poovey, *Making a Social Body: British Cultural Formation, 1830–1864* (Chicago: The University of Chicago Press), 1995, s. 5. För ”historisk epistemologi” (termen är ursprungligen Lorraine Dastons) se *ibid.*, kap. 1. Ett formaliserat uttryck för att man inte är en ”riktig författare” om man gett ut sin bok själv är att man, för att kunna bli medlem i Sveriges Författarförbund, måste skicka in sina ”verk” för bedömning när man ansöker om medlemskap, något som inte är nödvändigt om man blivit utgiven genom ett etablerat förlag. Se SFF:s webbplats: <http://www.forfattarforbundet.se/medlem/ansokans-innehall/>. Jfr Ann Steiner, *Litteraturen i mediasamhället* (Lund: Studentlitteratur, 2012), s. 50f.

3. Se Pooveys *Making a Social Body* 1995; *A History of the Modern Fact: Problems of Knowledge in the Sciences of Wealth and Society* (Chicago: The University of Chicago Press, 1998) och *Genres of the Credit Economy: Mediating Value in Eighteenth- and Nineteenth-Century Britain* på samma förlag 2008.

4. ”Bokvärlden” är ingen modell, snarare motsatsen. För en svensk översikt och diskussion av befintliga modeller som rör böcker och litteratur, se Ann Steiner, *I litteraturens mittfärd: Månadens bok och svensk bokmarknad under 1970-talet* (Göteborg: Makadam, 2006), s. 17–27.

5. Excerpt för uppslagsordet ”upplägga” ur *Samlingar till Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien*. Lund, (hädanefter SAOB:s Samlingar).

6. Uppgiften om sidantal/dag kommer från Per S. Ridderstad, ”Den grafiska tekniken under 500 år”, i *Det tryckta ordet: Svensk tryckeriteknik under 500 år*, red. Marianne Landqvist (Stockholm: LT, 1986), s. 6.

7. Samuel E. Bring, *Boktryckerierna i Uppsala: Historik på uppdrag av Almqvist & Wiksells boktryckeri* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1964), band II, s. 12f.

8. *Thet Nyia eller wår eendeste frelsares och återlösares Jesu Christi salighgörande Testamente [...]* (Stockholm 1605).

9. SAOB, band 36 (Lund, 2012), spalt U568.

10. SAOB:s Samlingar (se not 5) omfattar cirka 170 excerpter där ordet *upplägga* förekommer i samband med böcker. Drygt

hälften av de 142 excerpter som framstätt som meningsfulla för undersökningen är hämtade från 1700-talstexter och en knapp tredjedel från 1600-talstexter. Omkring femton procent kommer från texter publicerade på 1800-talet och endast fyra procent från 1900-talskällor. Exempel på ordets användning från 1700-talets mitt finner man på andra håll också, exempelvis i boktryckaren Lars Lindeblads intygan, i samband med hans anhållan 1756 om att bli boktryckare i Kalmar, att han inte krävde annan ersättning för att få starta sin verksamhet än "allenast skälig betalning för vad han kommer för någotdera att upplägga och avtrycka". Bengt Hallvik, *Tryckt i Calmar hos Lars Lindeblad: En boktryckare från 1700-talet och hans produktion*, Sancte Christophers Gilles Chroenica, XXVI–XXVII (Kalmar, 1957), s. 8.

11. Excerpter för uppslagsordet "upplägga" ur SAOB:s Samlingar.
12. Ibid.
13. Ibid.
14. Ibid.
15. SAOB, band 36 (Lund, 2012), spalt U568. Schultzes *Ordbok*, cirka 1755, handskrift i SAOB:s arkiv.
16. Pooveys *Making a Social Body*, s. 5. I vår egen tid tyder begrepp som "digital humanities", "e-learning" och liknande på att "det digitala" fortfarande inte nått en fullkomlig naturalisering. Det är ju nämligen som att säga "print humanities" eller "print learning", något som idag skulle låta ungefär lika märkligt som att säga "jag ska på trycket låta upplägga en bok" istället för "jag ska ge ut en bok".
17. SAOB, band 3 (Lund, 1906), spalt 962.
18. Med den så kallade bestsellerismen är det annorlunda. Den bygger rent definitionsmässigt på kvantitativa värden. Dessa kan ibland övergå i ett specifikt slag av kulturellt värde där (den stora) kvantiteten blir en kvalitet, om än inte estetisk. På samma sätt, fast tvärtom, ligger det till med det som är "smalt", som kommer i "begränsad upplaga" eller på andra sätt signalerar att den ringa kvantiteten är en kvalitetsstämpel.
19. Se exempelvis John Guillory, *Cultural Capital: The Problem of Literary Canon Formation* (Chicago: The University of Chicago Press, 1994), kapitel 5 och Poovey, *Genres of the Credit Economy*, kapitel 5.
20. Carlyle ska närmare bestämt ha sagt att ett förlag är – eller bör vara – ett mellanting av börs eller katedral. Var han har sagt det tycks svårt att ta reda på. Jfr *Store norske leksikon*, uppslagsordet "Børs Og Katedral", https://snl.no/b%C3%B8rs_og_katedral.
21. Jfr Bo Bennich-Björkman, *Termen litteratur i svenskan 1750–1850*, Meddelanden utgivna av Avdelningen för litteratursociologi vid Litteraturhistoriska institutionen i Uppsala, nr 4 (Uppsala, 1970), särskilt s. 99–121 och Poovey, *Genres of the Credit Economy*, kapitel 5.
22. Sven Rinman, *Studier i svensk bokhandel: Svenska bokförläggareföreningen 1843–1887*, Diss. (Stockholm: Norstedt, 1951), s. 9; Bo Peterson, *Boktryckaren som förläggare: Förlagsfunktion och utgivningspolitik hos P. A. Norstedt & Söner 1879–1910*, Diss. (Stockholm: Norstedt, 1993), s. 41.
23. Excerpter för uppslagsordet "förlag" ur SAOB:s Samlingar.
24. Jfr Peterson, *Boktryckaren som förläggare*, s. 44f.
25. SAOB, band 9 (Lund, 1928), spalt F2840.
26. SAOB, band 9 (Lund, 1928), spalt F2840.
27. Brev från Carl Deleen till Kanslikollegium, inkommet 13 december 1797, Riksarkivet: Kanslikollegiums arkiv: Inkomna

- handlingar: Skrivelser angående böcker och trycksaker, EXIII: 15.
28. Excerpter för uppslagsordet "förlag" ur SAOB:s Samlingar.
 29. SAOB, band 9 (Lund, 1928), spalt F2841.
 30. SAOB, band 9 (Lund, 1928), spalt F2842.
 31. SAOB, band 9 (Lund, 1928), spalt F2842.
 32. Se exempelvis Lennart Schön, *En modern svensk ekonomisk historia: Tillväxt och omvandling under två sekel* (Stockholm: SNS förlag, 2000), s. 85f. och passim.
 33. Föreningens historia har skildras ingående i Rinman, *Studier i svensk bokhandel* och i Johan Svedjedal, *Bokens samhälle: Svenska bokförläggareföreningen och svensk bokmarknad 1887–1943* (Stockholm: Svenska bokförläggareföreningen, 1993). Studierna ger även en detaljerad bild av den svenska bokmarknaden i vidare mening.
 34. Jfr Peterson, *Boktryckaren som förläggare*, s. 63.
 35. Rinman, *Studier i svensk bokhandel*, s. 220.
 36. Rinman, *Studier i svensk bokhandel*, s. 219.
 37. Rinman, *Studier i svensk bokhandel*, s. 40.
 38. Om den moderne förläggarens genombrott i Sverige se Rinman, *Studier i svensk bokhandel*, s. 243; Bo Peterson, *Välja & Sälja: Om bokförläggarens nya roll under 1800-talet, då landet industrialiserades, tågen började rulla, elektriciteten förändrade läsvanorna, skolan byggdes ut och bokläsarna blev allt fler* (Stockholm: Norstedt), 2003, s. 90–95; Svedjedal, *Bokens samhälle*, 1993, s. 330.
 39. Kända exempel är den självmordsvåg som ägde rum 2010 bland arbetare på kinesiska fabriker som tillverkar iPhones åt Apple och de textilfabriker i Bangladesh, som bland annat tillverkade kläder åt H&M, som störtade samman exempelvis 2005 och 2013. Under senare år har intresset för vem producenten är vuxit när det gäller mat, och mjölkförpackningar kan ibland t.o.m. ha foto på mjölkbonden och hans kor.
 40. Peterson, *Välja & Sälja*, s. 9 och Peterson, *Boktryckaren som förläggare*, s. 27 med vidare referenser.
 41. Det vill säga om man betraktar verksamheten ur det perspektiv jag anlagt i denna artikel. I refererade studier av Rinman, Svedjedal och Peterson är perspektivet och syftet ett helt annat. Det gäller också Johan Svedjedal, *Författare och förläggare och andra litteratursociologiska studier* (Hedemora: Gidlunds, 1994), där kapitel 1 exempelvis behandlar förläggarens roll som medskapare till författarnas texter.
 42. Det kulturella värdet skapas givetvis inte av förläggaren ensam utan uppstår i samspel mellan själva texten, läsarna, kritiken, litteraturforskningen, medierna och andra instanser, men det är förläggaren som har den avgörande makten att tacka ja eller nej till ett manuskript och därigenom att bestämma om en viss text skall produceras i bokform och ges ut eller ej.
 43. Även om pengar grundläggande kan sägas vara en neutral ekvivalent, representerar alltså en och samma summa pengar helt olikartade värden på en kulturell nivå. Betalas bokens produktion och distribution av den som skrivit texten blir utgåvans och upphovsmannens värde lågt – så lågt att vederbörande inte riktigt kan benämnas författare – men om det är någon annan som betalar produktionen och distributionen – en som gjort till sitt yrke att göra det – blir det högre. Jfr Anna Nordenstam, "Snabba cash? Pengar, makt och värde på det litteraturvetenskapliga fältet", *Tidskrift för litteraturvetenskap* 44, nr 2–3 (2014), s. 43–45 och Steiner, *Litteraturen i mediasamhället*, s. 50f.
 44. Poovey, *Making a Social Body*, s. 5.